

על התרגום העברי לאיליאס לטינה

איליאס לטינה (האיליאדה הרומית), תרגם מרומית, כתב מבוא והוסיף הערות, נספח ומפתח שמות, אברהם ארואטי. הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ה

האיליאס (או האיליאדה) הרומית (*Ilias Latina*) היא תקציר שירי ברומית של האיליאדה של הומרוס, המונה 1,070 טורים כתובים בהקסמטר (לעומת 15,693 הקסמטרים במקור!). שני אקרוסטיכונים בראשית השיר ובסופו ("איטליקוס כתב" בקירוב, בתיקון אות בכל מלה), ייחוס השיר למשורר "פֶּבּיוס איטליקוס" באחד מכתבי היד, ושיקולי פְּנִים של סגנון, משקל, אלוזיה ותוכן הביאו חוקרים מודרניים לידי זיהוי המחבר כפֶּבּיוס איטליקוס (קונסול 90 לסה"נ), אך הזיהוי שנוי במחלוקת; מוטל בספק גם ההלל המרומז לאוגוסטוס ושושלתו בטור 901, המקדים לכאורה את זמן החיבור לזמן שלטונו של אחרון קיסריה, נירון (מת 68 לסה"נ).

את רוב הפרטים האלה ניתן ללמוד מהמבוא שהקדים אברהם ארואטי לתרגומו – אם כי לא את כולם, כפי שאפרט להלן – וכן פרטים אחרים שמיעוטם אינם נוגעים לעניין לדעתי ועלולים לבלבל או להטעות. כך למשל היעדר ידיעות ברורות הן על מחבר האיליאס הרומית הן על מחבר האיליאס היוונית (הומרוס) אין ביניהם כל קשר משמעותי, הואיל ואין שום מנחה משותפת בין נסיבות חיבורם של שני השירים, לכן אין מקום להשתמש בדמיון שטחי זה כנקודת מוצא לדיון (קצרצר אמנם) ב"בעיה ההומרית", דיון השולל את עצם ההצדקה לו בהסתייגות "אולם ... שלא כשירות ההומריות ... יצירתנו נתחברה בכתב מלכתחילה" (עמ' 1-2). נכון אפוא יותר לציין הבדל מהותי זה כשלעצמו, ורצוי היה אף להרחיב את הדיבור על השלכותיו על תכנה וצורתה של היצירה הנדונה בהשוואה לאיליאס היוונית.

גם הציטוט הנרחב ממסתו של לוקיוס אַניוס סֶנֶקָה *Ad Polybium de consolatione* (עמ' 7, הע' 12) מובא כדי לתת "תשובה ברורה לשאלה, אם אפשר וראוי להתקין תרגום בפרוזה לשירה אפית בכלל, ולשירתם של הומרוס וורגיליוס בפרט" (שם; **הבלטות** – א"נ); אלא שגם השאלה גם התשובה אינן שייכות לתרגום שירי של שירה כזאת (ומה גם שאיננה של הומרוס או ורגיליוס), ומקומן יכיר מן הסתם במבואות לתרגומיו בפרוזה של מר ארואטי לאיליאדה ולאודיסיאה, שראו אור זה לא כבר.

לעומת זאת נעדר מהמבוא פרט שמן הראוי לציין ולו לשם הדיוק ושלמות הדיון. אף שהמתרגם דן בפירוט יחסי (עמ' 4-2) בתיקונים המוצעים לאות המשובשת באקרוסטיכון הפותח את השיר ("איטליקוס", בקירוב), הוא אינו מציין כלל שכדי שיתקבל האקרוסטיכון הסוגר "פֶּתֶבּ" (SCRIPSIT), שינו עורכי המהדורות המודרניות של הטקסט את סדר המלים בטור 1065 (המשמעות עומדת בעינה).

בערכו של הדיון ומהימנותו פוגמים לעתים ניסוחים פסקניים ודעות בלתי מבוססות דיין, העלולים לבלבל דווקא קוראים זהירים. על הייחוס השגוי של השיר למשורר היווני פינדרוס בחלק מכתבי היד פוסק המתרגם "זאת בוודאי תוצאה של שיבוש בהעתקת הכותרת של כתב יד" (הבלטות – א"נ); אך כפי שהוא מפרט להלן, מדובר בהשערה (נאה כשלעצמה) בלבד של עורך המהדורה העדכנית של השיר, מרקו סקפיי (Scaffai), שאף מצוטט בעקיפין כמציין כי "ייתכן" שהעתקת הכותרת השתבשה באופן הנזכר (עמ' 2). הוא הדין לניגוד בין הסברה שבייביוס איטליקוס "נולד ככל הנראה באיטליה בין השנים 40 ל־50 ואפשר שחיבר את קיצור האיליאדה בשנות השישים של המאה הראשונה לספירה" להכרחיות המסקנה "עלינו להחשיב אם כן את האיליאס לטינה כיצירת נעורים, שנכתבה אולי כתרגיל באמנות השיר" (עמ' 5). המסקנות כביכול שהאיליאדה הרומית היא יצירת נעורים ואולי תרגיל באמנות השיר אינן אלא השערות בעלמא, גם אם היה המחבר צעיר בזמן כתיבתה, אולם רק שתי פסקות אחריהן באה הסתייגות, כללית מדי וגורפת מדי – "כל הנאמר עד כאן הריהו בגדר השערות בלבד" (עמ' 6).

לקויה בעיני יותר הנמקתו של המתרגם לטענה החד־משמעית כי "האיליאס לטינה אינה יכולה להיחשב תרגום מקוצר או חלקי של האפוס ההומרי" אלא "עיבוד מקוצר" (עמ' 9-10), יתרה מזו היא "יצירה חדשה ועצמאית, שהדגם היווני משמש לה השראה" (עמ')

16).¹ אין קושיה בקבלת ההבחנה בין "תרגום" ל"עיבוד" על פי אמת המידה שהאיליאס הרומית "מעטים מאוד הטורים בה שהם בבחינת תרגום נאמן לטורים מקבילים אצל הומרוס" (עמ' 9), גם אם אין לה ערך רב לדעתי, בהיותה מכנית משהו; אבל נסיונו של המתרגם (במבוא, עמ' 17-9, בהערות לשיר ובנספח) להוכיח שהבדלים ספורדיים שרשם מועט ומוגבל בדרך כלל להקשרם, אשר אין להם השלכות מקיפות על פירוש האיליאס הרומית ומשמעותה, מצטרפים ליצירה חדשה ועצמאית ביחס לאיליאדה היוונית, מגמתי ובלתי משכנע בעיני. בין הבדלים אלה הוא מונה השמטת תמונות חשובות (נגזרת הכרחית של קיצור ותמצות!), הוספת פרטים (למשל שירת אפולו והמוזות ותיאור אלות הגורל באַקְפֶּרְסִיס של מגן אכילס), הוספת דימויים מקוריים (אין דוגמות במבוא – על הקורא ללקט אותן מההערות – אך גם דימויים "מקוריים" אלה שאולים בדרך כלל מוורגיליוס, אובידיוס ואחרים, כפי שמעיר בפירוט סקפיי), שינוי נאומי הדמויות (למשל דברי הלנה לפריס או תחינת הקטור לפני אכילס – השוני העיקרי בשני הנאומים הוא תוספת מנה הגונה של פתוס), ואפיון "רומי" לאֶמְפְּתִיעַ של דמויות ומלחמה (אודיסאוס, איניאס, טְרִיאומֶף); אלא שהבדלים אלה, כאמור, משמעותם מצומצמת ואין להם האפקט המצטבר שהמתרגם מייחס להם. זאת ועוד, מכאן עד קוצר יריעה ולמדנות ברוח השירה ההלניסטית (עמ' 17-16) רב המרחק ומעטות הראיות (ודוגמות במבוא אין; בעמ' 63, הע' 102 זוכה המחבר לאצטלת "משורר מלומד (doctus poeta)" בגלל היותו הראשון ככל הנראה שגרס בטעות (טור 624) כי הֶסְיוֹנָה אחות פְּרִיאָמוֹס הייתה אמו של הגיבור היווני אֵיאָס).

טענה מקוממת אחרונה במבוא נוגעת לטעמו של המתרגם בהתקנת תרגום שירי שקול (לעומת תרגום פרוזאי) לאיליאס הרומית, באשר היה לו "ברור מלכתחילה, כי אין לנסות לתרגם אלא במשקל המקורי. הרי כל ניסיון ליצור מעין משקל חדש, שמתאים כביכול לעברית יותר מן ההקסמטר הדקטילי, או לחלופין, להריק את תוכן המקור למשקל קיים אחר, שאינו הקסמטר, היה יוצר עיוות של צורת השיר המקורית" (עמ' 20; הבלטות – א"נ). האבחנה הנחרצת עלולה להישמע לקורא תם כדבר אורקל הפואטיקה ואמנות התרגום, בשעה שבעצם אינה אלא דוגמה, "כזה ראה וקדש" נוקשה הנובע מהבנה מוגבלת של מהות השירה, אשר מגבילה בהתאמה גם את אפשרויות העתקתה ללשון אחרת. מתרגמים ומשוררים דגולים תרגמו שירה בכלל והקסמטרים בפרט גם במשקלים אחרים, ותרגומיהם לא עיוותו לא את צורת השירה ולא את תכנה;² מצד שני, תרגום גרוע הנו עיוות השיר בכל משקל שהוא, גם המקורי.

לפני שאעיר על מהימנות התרגום ואיכותו, חשוב להדגיש את נכונות הצטדקותו של המתרגם כי "בתרגום שירי נאלץ לעתים המתרגם ליטול לעצמו חירות מסוימת בנאמנותו המילולית למקור ... מפאת אילוצי המשקל" (עמ' 20), וכן את המידה הידועה של סובייקטיביות שיש בביקורת תרגום שירי הן מבחינת דיוקו הן מבחינת איכותו הספרותית. ובכן ערכתי השוואה מדוקדקת, מקור מול תרגום, של מזמור א וחלקים נבחרים ממזמורים אחרים, ומתוכה ליקטתי את כל הדוגמות ממזמור א שבמיעוטן התרגום שגוי, ושברובן ניתן להרגשתי למצוא חלופה קרובה יותר גם לרוח הדברים וגם למלתם אפילו במסגרת ההקסמטר; לא מצאתי פגם במהימנות תרגום הטורים ממזמור א שאינם נזכרים למטה.

(ההערות ברשימה שלהלן מופנות בעיקר לקוראי רומית, אך הן הכרחיות במאמר ביקורת מעין זה בכתב עת מדעי. קורא שאינו מיומן ברומית ינהג לפי הבנתו וידלג על מקצתן או כולן, או ינסה לעמוד על כוונת הדברים מתוך ההסבר העברי המפורט למדי. המספר מצידן את הטור הנדון, מקור ותרגום מילולי באים באותיות נטויות, במירכאות – תרגום ארוואטי. הבלטות – א"נ):

3 *animas fortes heroum* הן *נפשות גיבורים אמיצות או עזות*, ולא "נפשות תקיפות של בני חיל", גם אם התואר *fortis* משמעו בהקשרים מסוימים תקיף.

¹ ר' גם השוואת נאום פריאמוס אצל אכילס באיליאדה למקבילתו באיליאס הרומית (נספח, עמ' 104; הבלטות – א"נ): "המקור היווני הוא בבחינת השראה בלבד, המעבד הרומי נוטל ממנו כרצונו ומוסיף לא מעט פרטים מקוריים כיד הדמיון הטובה עליו. כך, אגב שימושו במוטיבים הומריים, הוא יוצר סיפור חדש. וכלום לא עשה כדבר הזה הומרוס בעצמו? כלום לא נטל ממסורת השירה שבעל פה חומר רב, עיבדו מחדש והתאימו למטרותיו הוא?" – כל זאת רק על סמך הפתוס המופרז של העיבוד הרומי לעומת המקור (הש' לדוגמה עמ' 69 הע' 115 על תחינת דולון: "[לעומת הומרוס] המשורר הרומי הסתפק רק במונולוג מלא פתוס מפי דולון"). נדמה לי שבשאלה זו יד הדמיון טובה דווקא על המתרגם.

² טענתו המופרזת של מר ארוואטי מופרכת בקלות, לדוגמה, על ידי תרגומי האיליאדה המעולים לאנגלית מאת רוברט פייגלו (Fagles) מ-1990, ריצ'מונד לטימור (Lattimore) מ-1951, ואלכסנדר פופ (Pope) מתחילת המאה ה-18, למשל, שאף אחד מהם אינו כתוב בהקסמטרים; המחסור בדוגמות מצוינות כאלה בעברית אינו מוכיח שכל ניסיון לתרגם הקסמטר במשקל אחר בעברית נידון לכישלון. יכולתי גם, להבדיל, לצטט מתרגומי לפתיחה לאֵיֶיאָס של ורגיליוס, אבל אין נחתום מעיד וגוי.

- 8 *bello clarus Achilles* הוא אכילס המהולל במלחמה, כלומר גיבור החיל המהולל, ואילו הצירוף הסתום והארקאי "שר המלחמת אכילס" אינו מדויק באשר שר מציינן סמכות ושליטה, לא גבורה ותהילה.
- 14 "דמע שפך לבבת עינו" – איך אמור הקורא להבין שהכוהן כריסס בוכה בגלל חטיפת בתו, בשעה שאין זה אחד המשמעים התקניים של ל' השימוש?
- 16 *assiduis questibus* פירושו כאנקות בלתי פוסקות, ואילו בתרגום "באנחות של יגון" אין זכר לתואר המתלווה אל שם העצם.
- 21 *causā suae salutis* [בתו של כריסס] היא מקור חייו, כלומר מקור דווחתו או אשרו, ואילו התרגום "כדי שתזכה לישועה" מושתת כנראה על ניתוח שגוי של אורך התנועה הסופית בנסמך (ā – ארוכה במקום ā – קצרה), אורך המשנה את משמעותו משם העצם מקור או סיבה למלת היחס למען או כדי.
- 29 *dilacerat* פירושו קודע לגזרים [את שערן], תולש, מורט וכיו"ב; התרגום "את שערו יתֶרֶב" סתום ותמוה.
- 31 *compellat vocibus aures* [כריסס] משמיע האשמות או תוכחות באזניו [של אפולון], ואילו בתרגום הוא משמיע "רַעַם תפילה" לא מובן, הפוגם בדרמטיות תמונת הכוהן הגוער באלוהיו.
- 57 *portus intrare salutis* פירושו להיכנס לנמל מבטחים; התרגום המוטעה "בשער תשועה לבוא בטח" מבלבל כמדומה *portus* עם *porta* (שער), וממיר מטפורה שגרתית אך ברורה לעצירת המגפה המתחוללת במחנה היווני במעין מטפורה תלמודית לגאולה.³
- 63 *cogitur invitos aeger dimittere amores* טור קשה לתרגום שנושאו, אגממנון, אנוס על כרחו לוותר על תאוותו (או לשלח את [מורשא] תאוותו) נגד רצונו, אך מכאן עד "על כרחו מסלק חיבתו המוקעת" גדול מדי המרחק, ומה גם שהתרגום החיזור והנמליץ מעמעם את עצמת רגשותיו של המלך.
- 80-81 *numina Contempta voce minisquelinvocat ... Pelides* פירושו לאחר שדבריו ואיזמיו נדחו בבזו, אכילס קורא [לאמן], ובהתאם לכללי המבנה התחבירי הסביל הפותח את המשפט ברומית לא ניתן לפרש כאילו אכילס הוא שדחה את דברי אגממנון, אבל כך משתמע מהתרגום "לעתירה או איום לא שועה עוד/בנו של פֶּלֶס" (בסתירה לנאמר קודם בטורים 75-76, לפיו אכילס מאיים על אגממנון). גם הזלזול או הבזו בו נענים דברי אכילס נעדר מהתרגום.
- 89-90 *ulciscere meque meumque/corpus* 'נקום את נקמתי ונקמת גופי' מבקשת תטיס, אָם אכילס, מיופיטר. מן הראוי היה שהמתרגם יעיר על הקושי בהבנת המלה *corpus* בהקשר זה, שגרם לעורכי מהדורות לא מעטים להמיר אותה במלה אחרת (מוקשה לא פחות – *pignus*), ויסביר על איזה מהן (אם בכלל) מושתת תרגומו "פרי בטני".
- 92 *occiderit superata libidine virtus* עוד צירוף קשה לתרגום, הפעם בגלל מושגים אתיים רומיים הזרים להומרוס, שפירושו (בקירוב גס) מצוינות הגיבור תיפול חלל, מנוצחת על ידי התאוה ודעי. קל להבין איך התגבש התרגום "קץ בוא יבוא על גבורה, שהרי תשוקה תכבשנה", ובכל זאת נכשל לדעתי המתרגם, בין היתר מפני שבעברית מודרנית המלה תשוקה אין לה קונוטציה שלילית מובהקת, והפועל לכבוש אין לו המובן להכריע בדוֹקֶרֶב (אלא להשתלט על מקום או רגש). יתרה מזו המלה גבורה, הואיל ואין לה במובהק המובן אופי והתנהגות ההולמים גבר ראוי לכבוד שיש למונח הרומי *virtus*, אלא בעיקר עוז ואומץ לב עילאיים, ניתן לכל הפחות להעיר בהקשרה על מורכבות האידאל המרכזי *virtus* ומשמעותו האתית והרטורית בתרבות הרומית, המקשות מאוד על תרגומו.
- 108 *sol emenso decedit Olympo* הוא ביטוי פיוטי (מועתק משידי איכרים [Georgica]) לוורגיליוס) לשקיעה, שבו אולימפוס משמעו דווקא השמיים ולא ההר ביוון, ופירושו (בקירוב) השמש שקעה אחרי שהשלימה את חציית השמיים; ואילו התרגום השגוי "שמש ... שקע ממרומי

³ אני מודה לקורא המאמר על שהסב את תשומת לבי לתרגום הלקוי של טור זה, וכן על שאר הערותיו היסודיות והנבונות שעזרו לי בשיפור תוכן המאמר וסגנונו.

פסגותיו של אולימפוס" מצייר תמונה בלתי סבירה שבה השמש קופצת – בנגי' – מפסגת אולימפוס ישירות לים.

לסיום ההשוואה – שתי דוגמות נבחרות ממזמורים אחרים, הראשונה לתרגום לא נאמן למקור (מזמור ה), והשנייה לתרגום שלא עלה יפה (מזמור כא):

417 *Ut volucris* פירושו כמו ציפור, ובדימוי היא אם לגוזלים, אך אין כל הצדקה (גם לא מאילוצי משקל) לתרגם "כמו אם אנקור".

941 *festinantque ambo, gressum labor ipse moratur* פירושו ושניהם [הרודף והנרדף בחלום] נחפזים, עצם ההתאמצות מאט את צעדו, אבל התרגום החפשי "עצם יגעם יחליש את השניים" מטשטש את הסתירה הפנימית – ניסיונם למהר מאט את מרוצתם – שנועדה להעצים את הרגשת הסיוט.

סיכומו של דבר, ועל אף הסכנה שב"אינטרפולציה" על סמך השוואה חלקית בלבד (שמעט ממנה ניתן לעיל), התרגום ככלל אינו מוצלח לדעתי לא מבחינת דיוק המשמעות, לא מבחינת שמירתו על רוח המקור, ולא מבחינת איכותו הספרותית; במקרים ספורים הוא אף בלתי מהימן בגלל שגיאות בהבנת הרומית. הערתי האחרונה, והסובייקטיביות ביותר, נוגעת לסגנון התרגום המליצי והמשלב המיושן במתכוון שהוא כתוב בו. הנה קטע ממזמור ב, בו מְכַנֵּס אגממנון את מפקדי צבאו לפני התקפה על הטרונים:

וַיִּשְׁתַּאֲז הַגִּבּוֹר נֶצֶר פְּלוֹפֶס לְכָל שְׂצוּהָ לוֹ ;
הוא מְכַנֵּס הַמְּפַקְדִים וְדָבַר עַל אֶפְנֵיו אוֹמֵר לְמוֹ.
הָמָּה פְּלֶם מְבִטִּיחִים לְאַחַד כּוֹחוֹתֶם פְּמִלְחָמָת
וּמְעוֹדְדִים מְנַהִיגִם. וְהַשֹּׁר מְהַלֵּל וּמְשַׁבֵּחַ
אִמְץ לְבָם, גַּם תוֹדָה שְׁוּהָ הוּא מְפִיר לְכָלֵּהֶם.

(131 ואילך; הבלטות – א"נ)

אין כמעט שורה בלי צורה עתיקה, שלא לומר ארכאית – ו"ו ההיפוך, כינויי גוף שאבד עליהם כלח ("למו", "המה", "כלהם"), שם נפרד השגור בפיו רובנו היום אך ורק כנסמך ("מלחמת"), משמעות שחדלה להתקיים ("שר" במובן מלך). עוד ישנם טורים המסתיימים בצורות הפסק מקראיות:⁴ פריס רואה את מנלאוס "חמוש אלי קטל" (254), פריאמוס מביא את הקטור בנו "אלי קְבֵר" (1047). נכון שטשרניחובסקי בתרגומו לאפוסים ההומריים, כביאליק למשל בשיריו, השתמש בצורות כאלה ודומות להן, ואין צריך לומר שהתרגום במשקל הקסמטר בעברית מטיל אילוצים קשים ביותר על המתרגם. אך תשפוט קוראת החיה עדיין בתשע"ו (להבדיל מהמשוררים הנ"ל) אם באמת כאן "סגנון מרום", כאמור בגב הספר, ו"שמירה בלתי מתפשרת על רוח היצירה" (עמ' 20), או שמא העלאת לשון מתה באוב ורוח פסידוֹתֵנִי כִּית סתומה ומטרידה.⁵ שירה

⁴ תודה לקורא המאמר גם על דוגמה חשובה זו.

⁵ כדוגמה לתרגום עברי הכתוב בהקסמטר ובשפה גבוהה, שאינו נוקק עם זה לארכאיזם כמוֹסֵמֵקְרַאי נמליץ, הנה קטע מתרגומו של רחל בירנבאום ודוד וייסרט לשיר מאת המשורר הרומי קטולוס (הגיבור תְּנָאוֹס הורג את המינוטאורוס ומוצא את דרכו חזרה מן המבוך בעזרת חוט שנתנה לו אריאדנה):

הַן כְּמוֹ סַעַר שֶׁלֵּאֵסִירֶסן הַעוֹקֵר מֵרֵאשֵׁיטֵאֹוֹרוֹס
עַץ אֶלּוֹן הַמְּנִיד זְרוּעוֹתָיו, עַת תִּ □ בּוֹ הָרוּחַ,
אוֹ עַץ אֶרֶן נוֹשֵׂא אֶצְטֵרְבֵּל וְקִלְפָּה מִיִּזְעַת –
אֶל הַנִּיָּא מִתְּגַלְגֵּל הָעֵץ הַתְּלוּשׁ מִן הַשָּׂרֵשׁ
וּמְשַׁבֵּר לְמַרְחָק כָּל מֵה שְׁנִקְרָה לוֹ בְּדֶרֶךְ □ –
כָּ □ תְּסוֹס רֶסֶן אֶת הַשׁוֹר וְשִׁטְחוֹ עַל הָאֶרֶץ,
עַת הַנִּיד עוֹד לְרִיק קֶרְנֵיו אֶל רוּחַ הַתְּהוֹ.
עַל עִקְבוֹתָיו בְּלִי פִּגְעַ וְרֵבֵתְהֵלָה כְּמִנְצָח
אֹז סִבֵּב, וּבְדֶרֶךְ □ מִתּוֹ □ נִפְתּוּלֵי הַבְּלִפְתַּת
אֶת אֲשׁוּרָיו, שְׁתָּרוּ נְתִיב, הַבְּטִיחַ לְאֶרֶץ □
פְּתִיל דְּרִיק, פֶּן יִתְעָה בְּמִבּוֹ □ הַסִּבּוֹ □ שֶׁל הַבֵּית.

(שירי קאטולוס, שיר 64, 105 ואילך; ירושלים, מוסד ביאליק, תשמ"ט)

קלסית, מתורגמת או לא, מן הראוי בעיני שתגרום הנאה לקורא ביפי לשונה ובקסם אמנותה ונושאייה בלי להיות מסורבלת, מנופחת, או מיושנת עד כדי מלאכותיות, אך לא כאלה היו רשמי מקריאת איליאס לטינה.

אלון נבות, רמת גן.